

СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ ЯК ВИМІР ОКУПАЦІЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ ВОЛИНІ 1941–1944 РОКИ

Олександр Лисенко

«У кого дві одежі, той віддай неіміщому,
і в кого є їжа, роби те саме» (Лука; 3. 4,11)
Іоанн Хреститель

Воєнні екстрими прирікають людські спільноти на випробування екзистенційного характеру. Різке обмеження спроможностей держав-учасниць збройного протистояння у сфері амортизації його негативних чинників ставить на порядок денний продукування різними соціальними когортами адаптативних моделей поведінки. Демократичні суспільства традиційно володіють більшою здатністю до узгоджених дій на випадок надзвичайних подій – природних, техногенних, економічних катаклізмів – і здатні швидко виробляти адекватні відповіді на ті чи інші загрози. В авторитарних і тоталітарних державах громадяни більше покладаються на органи влади, що значною мірою атрофує в них здатність до суспільної самодіяльності та консолідованих дій. Стереотипи поведінки, засновані на патерналізмі, стиранні індивідуальної волі та відповідальності, цілковитому покладанні на владу ускладнюють генерування групових та індивідуальних стратегій. Водночас членам соціуму, який більший чи менший час функціонував в умовах тоталітарної диктатури, легше морально пристосуватися навіть до жорстокого окупаційного режиму на кшталт нацистського. Та все ж навіть підрадянська дійсність з її Голодомором, «Великим терором», соціальними експериментами, що мали катастрофічні наслідки, не змогла підготувати радянських людей до «нового порядку», запровадженого Берліном на «зайнятих східних територіях». Що стосується мешканців Волині, то вони мали справу зі сталінською системою лише від осені 1939 до літа 1941 р., хоча й цього виявилось цілком достатньо, аби спізнати на собі її гнітючий вплив.

Великі збройні конфлікти суттєво змінюють конфігурацію стосунків у малих і великих соціумах внаслідок того, що значна частина їх членів відкрито чи приховано сповідує правовий нігілізм, демонструє девіантну поведінку і нехить до дотримання будь-яких нормативно-правових норм і звичаїв, приписів моралі. Те, що за мирних умов перебувало в латентному стані, – наприклад, прагнення до наживи, самозбереження, нахили до скоєння правопорушень, жорстокість,

егоїзм, жадібність, підступність, зрадливість, небажання терпіти незгоди тощо – у воєнних обставинах виходить на поверхню, перетворюючись на домінуючий чинник моделі поведінки, яку обирає для себе кожна людина.

Екзистенційний характер війни на повен зріст ставить питання про особистий вибір кожного її учасника, часто пов'язаний з ризиками для здоров'я і життя. Проблема вибору під час війни, як правило, набуває особливого морального звучання, оскільки від нього залежить доля інших людей. Парадоксальність «порогових» ситуацій полягає в тому, що покаранню підлягають як аморальні, так і моральні (в уявленні представників існуючої на той момент ціннісно-етичної системи) вчинки.

Однією з ознак великих і тривалих війн є те, що виникають короткі чи тривалі періоди невизначеності, коли попередня влада вже, а нова (окупаційна) ще не контролюють повною мірою ситуацію на певній території. З одного боку, це викликає до життя різні форми самоорганізації, а з іншого, – індивідуальні й групові варіанти девіантності – мародерство, грабіж, насильство тощо. Сила інерції в цих випадках є такою значною, що й після встановлення нової чи повернення попередньої адміністрації ці дві лінії ще якийсь час (інколи доволі тривалий) продовжують співіснувати.

Масштабні дезінтеграційні процеси, що супроводжують війни, надають особливої ваги феномену соціальної солідарності. Добровільні форми соціальної взаємодії в екзистенційних умовах тотального збройного протистояння, економічної руйни, розриву соціальних зв'язків, тимчасове припинення соціальних програм перетворюються на засіб збереження великих людських спільнот.

Ключовий термін «солідарність» (від латинського – «Solid» – твердий, «стійкий», «цілісний») у сучасній науковій літературі трактується в широкому діапазоні конотацій: від класової – до індивідуальної і корпоративної. Однак це поняття має власну історію, яку простежили німецькі соціологи К. Теш-Ремер, А. Мотель-Клінгсбіль, Г. фон Кондратовіц у монографії «Забезпечення солідарності між поколіннями»¹.

Дослідники по-різному інтерпретують глибинні мотиваційні чинники соціальної солідарності. Одні вважають домінантною ознакою відчуття єдності, спільну ідентичність (тобто приналежність до певної верстви/когорти/групи, що сприймає і позиціонує себе як щось цілісне), співчуття деяким ідеям, постатям, вчинкам, цінностям. Інші фахівці переконані, що потреба у соціальній емпатії та співдії виникає не

¹ Tesch-Römer K. Sicherung und Solidarität der Generation. Berlin, 2000.

з суми індивідуальних нещасть, а з відчуття загальної біди внаслідок воєнних екстрем та ворожого оточення.

Найбільш продуктивним у нашому випадку слід вважати синтетичний підхід, що дає змогу охопити всі чинники, що лежать в основі феномену соціальної солідарності.

Оскільки на Волині було небагато великих індустріальних об'єктів, радянські евакуаційні заходи, що супроводжувалися системними руйнуваннями промислової інфраструктури, не завдали значних збитків виробництву. Навальний наступ Вермахту і його союзників також перешкодив вивезенню з Волинського регіону техніки, сільськогосподарського збіжжя, худоби у східні райони СРСР. Однак і якихось запасів, спроможних на певний час амортизувати економічні хаос і анархію для пересічних волинян, не існувало. Якщо дефіцит одягу до певної міри нівелювався його тривалим використанням, то нестача харчових продуктів далася взнаки доволі швидко. Ситуацію ускладнила економічна політика німецьких окупантів, спрямована на викачування продовольчих і сировинних ресурсів краю.

Передбачаючи виклики, пов'язані з війною, українська спільнота краю вдалася до консолідованої взаємодії на різних напрямках суспільного життя.

Місцевий громадський актив, а також члени похідних груп бандерівського і мельниківського відламів ОУН одразу після відступу радянських військ взялися до формування органів місцевого управління. У їхній структурі створювалися відділи суспільної опіки, на які покладалося вирішення комплексу складних проблем, пов'язаних з соціальною підтримкою найвразливіших верств місцевого соціуму. Про компетенцію вказаних органів можна скласти уявлення з розпорядження Рівненської окружної управи для голів районних управ від 19 липня 1941 р.:

«...V. Відділ суспільної опіки.

Забезпечити та перевести інвентаризацію медичних пунктів: лікарень, амбулаторій, санаторій, родильних хат, залишивши їх у попередніх приміщеннях та подати, в якому стані вони знаходяться.

Подати до Окружної Управи список лікарів, фельдшерів та іншого медичного персоналу, який є в даному районі з зазначенням національності та становища. Списати родини, що потерпіли під час воєнних дій, та уділити їм доразову поміч.

Опікуватися українцями із східних земель, що попереднім своїм захопленням виявили себе як національно свідомий елемент»².

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп.1. Спр. 27. Арк. 2.

До речі, керівництво українського самостійницького руху упродовж усієї війни не випускало з уваги вказану ділянку роботи. Так, у наказі Крайового Проводу ОУН (Б) ч.243 від 27 жовтня 1943 р. наголошувалося: «Окрему увагу ОУН, громадянства і Комітету (допомоги – О.Л.) звернути в сторону опіки, допомоги і зв'язування з нашою національно-визвольною боротьбою втікачів та евакуйованих зі СУЗ. (При нав'язуванні всяких розмов зберігати однак конспірацію і потрібну віддаль)»³.

У руслі суспільної самодіяльності на Волині виникали комітети допомоги/самопомоги та інші інституції, котрі перебирали на себе функції соціального захисту місцевого населення.

У Сарнах «комітет допомоги бідним» утворився одразу після відступу Червоної армії. Упродовж року місцеві активісти підтримували найбідніші верстви соціуму грішми, одягом, взуттям, натільною і постільною білизною, продуктами харчування. Для вбогих мешканців міста та їхніх дітей організували безплатну кухню, яка видавала 100–150 обідів щоденно, а юристи і медики забезпечили власне сприяння у вирішенні різних життєвих проблем та охороні здоров'я⁴.

Комітети допомоги діяли також у Володимирці, Дубровиці, Клесові, Рафалівці, Рокитні. Надходження до цих добровільних організацій коштів і матеріальних засобів відбувалося за рахунок добровільних датків працівників та службовців різних підприємств і установ, а також вірян різних конфесій. Український допомоговий комітет Рівного у співдії з місцевим осередком товариства Українського Червоного Хреста (УЧХ) забезпечили щоденну видачу обідів, а також сніданків, сухих пайків, білизни, одягу малоімущим містянам. Усі урядовці, службовці, приватні особи міста на пропозицію УЧХ погодилися відраховувати 1% з 500 крб. заробітку на користь Червоного Хреста, з заробітку до 1000 крб – 2%, до 2000 крб – 4%, понад 2000 тис. крб – 6%⁵.

Комітет зимової допомоги в Костополі чолі з Г. Рибакон встановив коло нужденних, які в першу чергу потребували підтримки: сироти, які перебували поза опікою, люди з каліцтвами, позбавлені засобів до прожиття, бідні родини, які не могли вижити за рахунок мізерних доходів. Комітет налагодив допомогу цим категоріям населення грошима і необхідним одягом. Для отримання коштів потрібно було звернутися до місцевої управи та Комітету за довідкою про те, що вони дійсно її потребують. Двічі на тиждень, у вівторок і суботу, в канце-

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп.1. Спр. 43. Арк. 9.

⁴ Голос Сарненщини. 1943, 21 лютого.

⁵ Волинь. 1942. 18 січня.

лярії Комітету приймали до розгляду такі заяви⁶. У Деражненському районі було зібрано на зимову поміч понад 2000 крб. готівкою, значну кількість харчових продуктів, картоплі, жита тощо. Районні управи у свою чергу звернулися до всіх сільських управ з проханням надати підтримку бідним⁷.

Існувала практика цільової допомоги нужденним за рахунок продажу речей із розбитих будинків і конфіскованих у радянських службовців. Загальна виручка від таких заходів у квітні 1942 р. становила 4551 крб.

Одночасно у регіоні певний час активно діяла мережа Українського Червоного Хреста і Півмісяця. Одним з важливих сегментів діяльності товариства УЧХ вважалася допомога полоненим червоноармійцям. Місія утримання військових бранців охоплювали всі регіони України, адже тільки упродовж першого року війни кількість полонених німцями вояків РСЧА досягла 3,5 млн. Зрозумівши, що утримувати таку кількість людей на окупованій території неможливо, Берлін розпорядився відпустити частину полонених, зокрема українців, по домівках. Однак допоки тривав процес узгодження процедури та ідентифікації, у таборах військовополонених десятками тисяч людей помирили від голоду та відсутності медичної допомоги. Червонохрестівський актив намагався хоч якось виправити ситуацію, але масштаби проблеми набагато перевищували його спроможності. Та все ж емпатія багатьох пересічних громадян у поєднанні з енергією найактивнішої частини українського соціуму (незважаючи на те, що значна їх частина не симпатизувала більшовицькому режиму і його збройним силам), дали змогу врятувати життя багатьом бранцям.

Доволі часто ініціаторами, організаторами і посередниками в акціях порятунку і допомоги радянським військовополоненим виступали священнослужителі різних конфесій. Наприклад, у с. Митин Ковельського повіту після одного з грудневих Богослужінь 1941 р. віряни зібрали на потреби Червоного Хреста 102 крб. Того ж дня у с. Терчин Гоцанського району гості, запрошені на весілля до місцевого подружжя, склали на УЧХ 228 крб і передали його як довірений особі отцю В. Грошеві⁸. У с. Лисин Демидівського району з ініціативи місцевого пароха о. Бруховського проведено збіркову акцію і всі 340 крб. передано на потреби Українського Червоного хреста⁹.

⁶ Костопільські вісті. 1941. 26 жовтня. С. 2.

⁷ Там само.

⁸ Волинь. 1941. 18 грудня.

⁹ Там само. 1942. 1 березня.

Особливу щедрість населення виявляло у дні релігійних свят. Під час різдвяних свят 1942 р. молодь містечка Мізоч колядувала на користь військовополонених українців. З метою допомоги бранцям було передано 1135 крб, понад 100 буханців хліба, багато інших продуктів. Мешканці сіл Великий Житин і Городище під час різдвяних коляд зібрали на Український Червоний Хрест 2047 крб, до чого спричинився місцевий парох протоієрей О.Неданкевич, закликавши прихожан до цього з церковного амвону. У с.Рясники Гощанського району церковний хор під керівництвом вчителя Ю.Сеницького колядував для військовополонених, зібравши 2651 крб¹⁰. Молодіжний хор під управлінням громадянина Джуми (с. Тучів на Рівненщині) передав з цією ж метою 1000 крб. У с. Тилівці на Крем'яччині під час Різдвяної гостини отець Дубицький зібрав 400 крб пожертв на підтримку військових бранців¹¹. Коляда в Кустині для полонених принесла 5184 крб, Олександрії – 3332 крб, Заборолі – 2434 крб, Козлині – 1557 крб¹². У с. Контовичі Олександрійського повіту під час різдвяних свят гості родини Бугайчуків склали на потреби бранців 560 крб. У тому ж населеному пункті громада провела збір продуктів харчування, які передали до місцевого табору військовополонених¹³.

Систематичну допомогу полоненим червоноармійцям налагодила Пулинська районна управа на Житомирщині. У матеріалі «Допоможемо полоненим» старший інспектор шкіл Пулинського району М. Бобов повідомляв, що до цієї адміністративної структури щодня надходили продукти харчування для військових бранців – зерно, борошно, печений хліб, картопля, капуста, жири, м'ясо тощо. За короткий час полоненим передали 354 кг хліба, 1631 кг картоплі, 129 кг житнього борошна, 145 кг капусти й огірків, 2,5 кг коров'ячого масла, 1,5 кг м'яса. Крім того полоненим призначалася машина неперемеленого зерна й машина картоплі та буряків. Населення також зібрало дещо з одягу і 12,1 тис. крб.

Пулинська машинно-тракторна станція (МТС) безкоштовно перевозила продукти автотранспортом, а кооперація приймала харчі на зберігання.

У статті наводилися прізвища громадян, які відзначилися у збіркових акціях. Так, панотець Кудрицький (м. Соколов) пожертвував 1000 крб, інспектор районної поліції І.Остапчук – 300 крб, його заступник Марушко – 200 крб, Хромов – 150 крб. Одинадцять

¹⁰ Волинь. 1942. 15 січня.

¹¹ Там само. 5 лютого.

¹² Там само. 5 лютого.

¹³ Там само. 29 січня.

співробітників районної управи зробили внески по 100 крб кожен. Мешканці с.Очеретянка передали для військових бранців 280 кг картоплі, 190 кг житнього зерна, 20 кг буряків; с.Ягодинка – 80 кг житнього борошна; с.Вацлавпіль – 70 кг квашених огірків, 2 кг м'яса, 68 кг хліба; с. Соснова Болярка – 183 кг жита, 17 кг житнього борошна, 37 кг капусти та огірків¹⁴.

У Деражні гості на весіллі у Левка Крушинського склали 286 крб. і надіслали їх до Комітету допомоги полоненим у Рівному. Свої пожертви для полонених співвітчизників передали працівники млина в Малих Селищах¹⁵.

Головним завданням окупаційних органів Берлін вважав викачування сільськогосподарської продукції з України. «Контингенти» важким тягарем лягали на плечі українських аграріїв, причому за їхнє невиконання німці суворо карали. Аби сконсолідувати український соціум перед новими випробуваннями, було створено громадське об'єднання «Сільський господар», покликане поширювати передову агрокультуру, популяризувати ощадливість, відповідальність працівників сільського господарства. Обласне товариство «Сільського господаря» у Рівному на початку 1942 р. заклиало духовенство, вчителів, представників громадського активу допомогти сільським мешканцям в налагодженні діяльності цієї інституції¹⁶. 20 березня в Олександрії у присутності сільських старшин, селян, учителів, священнослужителів відбулася районна господарська нарада, на якій обговорювалися питання, пов'язані зі створенням місцевих філій «Сільського господаря». Головою районного товариства присутні обрали отця Василя Лількевича з Олександрії¹⁷.

Прикладом хліборобської взаємодопомоги слугують ініціативи селян Житомирщини. Тут громадський двір № 2 с. Івниця від 5 червня 1942 р. взявся допомагати у завершенні посівних робіт селянам Яроповичів, громадський двір №1. С. Колосов – мешканцем с. Іванків¹⁸. Аналогічним чином були організовані заходи взаємодопомоги у Пулинському районі. Мешканці сіл Соколів, Очеретянка, Янушівка, Рудокон допомогли громадському господарству с. Сосново-Болярка, яке мало здати 130 т сіна та с. Стара Рудня, яке мало заготовити й вивезти 110 т сіна¹⁹.

¹⁴ Голос Волині. 1942. 7 лютого.

¹⁵ Костопільські вісті. 1942. 1 лютого.

¹⁶ Волинь. 1942. 26 лютого.

¹⁷ Там само. 29 березня.

¹⁸ Голос Волині. 21 червня.

¹⁹ Там само. 1942. 2 вересня.

Враховуючи ту обставину, що українська громадськість, демонструючи неочікувано високий рівень самоорганізації, взяла на себе значну частку турбот про всі найменш захищені прошарки місцевого населення, німецька окупаційна влада вирішила майже цілковито зняти з себе відповідальність за цю ділянку роботи.

6 вересня 1942 р. часопис «Голос Сарненщини» оприлюднив матеріал «Актуальні питання української політики. (Освідчення райхскомісара Е. Коха)», в якому, зокрема, вказувалося: «З метою оздоровлення творчої сили народу в окремих округах будуть створені організації Української Самодопомоги (УСД), які певною мірою заступлять колишні товариства Українського Червоного Хреста і Півмісяця. Завдання охорони здоров'я і суспільної опіки перейдуть на УСД. Всі праці в УСД будуть виконуватися на громадських засадах і лише в невеликій кількості будуть призначені постійні урядовці». У складі УСД створювалися дві «ділові групи»: перша мала займатися збірками і забезпеченням населення харчами, одягом, взуттям, білизною, дбати про приміщення для дітей, які втратили батьків, та «місцевих, які працювали для німецьких інтересів». На другу покладалося здійснення особливих заходів з охорони здоров'я, підготовки сестер-жалібниць та санітарно-медичних допоміжних сил, виконання інших функцій Червоного Хреста²⁰. «Я вважаю, – сказав Е. Кох, – що цією Українською Самодопомогою ми знову виявили українському населенню нашу добру волю. Через цю організацію має тепер населення можливість розбудувати власними силами організацію суспільної опіки. Ми робили все, щоби підтримати робочу силу довірених нам людей. Від них залежить довести тепер своїм ставленням, що вони гідні нашої опіки»²¹.

Блюзнірськи облудна заява «коричневого ката України» означала, що «тубільці» мають дякувати німцям за дозвіл самим вирішувати власні проблеми. Насправді ж перехід війни на Східному фронті у позиційну фазу помітно виснажував ресурси Райху, то ж «визволителі» вдавалися до ще більшого «загвинчування гайок», відмовляючись від будь-яких витрат і зусиль на підтримку підокупаційної людності.

Зрозуміло, що підконтрольна німецькій адміністрації преса підтримувала такі кроки. У тому ж часописі 7 січня 1943 р. вміщено статтю під назвою «З зав'язтям до нової роботи», автор якої писав: «З розпорядження німецької влади повстала нова організація, заснована на принципі жертвенності і самовистарчальності (самозабезпечення – О.Л.).

²⁰ Однією з причин ліквідації УЧХ могло стати усвідомлення німцями того, що цю легальну організацію цілковито контролювали українські самостійницькі сили, які вважалися «ворогами Райху» і жорстоко переслідувалися.

²¹ Голос Сарненщини. 1942. 6 вересня.

Місцева інституція Самодопомоги, завданням якої буде задовольнити потреби бідних та потребуючих, які з різних причин опинилися під цю пору в скрутному становищі.

У Рівному ця інституція розпочала свою роботу, перебравши у спадщину всі установи та майно, якими розпоряджались перед цим відділи Суспільної опіки при Гебітскомісарові та Міській Управі. Однак тому, що ця організація має далеко ширші завдання, їй доводиться відразу приступати до заснування нових допомогових станиць та дбати про те, щоб на майбутнє здобути собі засоби, як грошові, так і в одягу». УСД узяв на себе опіку над сиротами, убогими, немічними, старими й самотніми людьми й іншими категоріями населення²².

Аналогічним чином німецькі окупаційні органи діяли на Житомирщині. Міський голова Житомира Д. Павловський та голова комітету допомоги О. Мережинський оприлюднили у пресі спільну відозву до мешканців Житомирської округи. У ній йшлося про те, що «у зв'язку з війною та внаслідок репресій, що їх зазнало населення за часів більшовицької влади, в Житомирській окрузі є багато сиріт, старих непрацездатних, хворих, калік та, крім того, біженців, яким потрібна негайна допомога.

Державний бюджет зараз не в силі взяти на себе утримання всіх цих нещасних, а тому опіку над ними повинна взяти на себе сама людність. З цією метою п. житомирський гебітскомісар дав дозвіл утворити Український Комітет Допомоги та розпорядження негайно розпочати працю комітету».

Стати членом комітету міг кожен «нескомпрометований громадянин» віком від 18 років. Зі щомісячних членських внесків (10 крб) та добровільних пожертв формувався бюджет комітету²³.

Переформатування допомогових інституцій практично не вплинуло на характер їхньої діяльності. Наприклад, у Луцьку місцевий комітет самодопомоги діяв від вересня 1941 р. і спрямовував свої зусилля на підтримку незахищених категорій населення. Щомісяця тут 173 особи отримували грошову підтримку, щодня в їдальні безкоштовно харчувалося 280 осіб. Функціонував закладений комітетом дитячий садочок. Лише від 1 січня до 9 липня 1943 р. актив зібрав 136 тис. крб пожертв для різних соціальних програм²⁴.

Під час окупації став поширюватися просвітянський рух. У перодовиці «Нова Просвіта» (часопис «Волинь») Неофіт Кибалюк зазначає, що деякі представники української інтелігенції висловлюють сумніви

²² Голос Сарненщини. 1943. 7 січня.

²³ Голос Волині. 1943. 6 березня.

²⁴ Там само. 29 серпня.

стосовно нагальності розвитку просвітянського руху в умовах війни. Розвіюючи такі сумніви, автор наголошує: «Просвіта кличе своїх членів до пізнання збірноти-нації, до усвідомлення себе як члена тієї збірноти, до збагачення своїх знань, до праці над собою, бо чим більше людина знає, тим глибші її думки, тим більше користі від такої людини для суспільства, для нації».

...Працювати над собою повинен кожен, бо навіть людина, що здобула високу освіту, але перестала удосконалюватись, опускається інтелектуально, обнижується у своєму культурному рівні.

А що вже казати про наші народні маси, серед яких можна ще зустріти й анальфабетів і яким протягом останніх двох десятиліть замість доброї науки на національних основах давалась то чужа їм, дешевенька, патетично-патріотична польська наука, то повна деструктивних елементів наука марксістсько-жидівського соціалізму?

І тому Просвіті сьогодні припадає відповідальна місія несення в народні маси світла доброї науки, припадає тяжка праця по піднесенню як рівня національної свідомості, так і загальнокультурного. Український народ протягом довшого часу був відділений від культурного світу «китайським муром». Тепер той мур упав. Україна знайшла у загальному комплексі європейських держав. І тому завдання Просвіти стають тим більш пекучі й поважні»²⁵.

Для організації місцевих відділків «Просвіти» (як і інших громадських об'єднань) необхідно було отримати спеціальний дозвіл німецьких властей. Саме після санкції Сарненського окружного комісаріату наприкінці січня 1942 р. після перерваної радянською владою діяльності відновилася місцева організація товариства. 31 січня відбулися загальні збори, учасники яких заслухали та обговорили звіт про попередню роботу. До складу керівних органів місцевого відділку обрано Є. Тауру, В. Теодоровича, В. Огібавського, П. Шаламая, Є. Теодорович, Д. Кияшка, А. Гурандо, В. Лашина, А. Діткевича. а вже 16 лютого в м. Дубно відбувся з'їзд голів та представників філій окружного товариства «Просвіти». Делегати від 190 осередків товариства обговорили організаційні та фінансові аспекти діяльності цієї інституції, антиалкогольну програму²⁶.

Активісти «Просвіти» у с. Стара Носовиця Вербівського району на початку 1942 р. провели збірку серед громадян і передали кошти на рахунок окружної інстанції товариства у Дубні. З ініціативи голови філії «Просвіти» о. Данила Штуля у с. Залісі під час різдвяних свят було проведено традиційну «ялинку» в народному домі, під час якої

²⁵ Волинь. 1942 р. 1 березня.

²⁶ Там само. 5 березня.

виконувалися колядки, імпрези, декламації. До «фонду національної відбудови» зібрано 100 крб²⁷. Церковний хор одного з приходів Здолбунова передав окружному відділу «Просвіти» 149 крб на її потреби²⁸. Від колядників з «Просвіти» з багатьох сіл Костопільщини надійшли значні пожертви на різні добродійні і культурні заходи²⁹.

Просвітянський актив організовував чимало заходів патріотичного характеру, які сприяли популяризації історичних знань, спрямовувалися на вшанування видатних історичних постатей та доленосних подій. 30 січня 1942 р. у домівці «Просвіти» с. Хотин (Дубенщина) відбувся «Святочний вечір Крут». Зі змістовним рефератом з приводу річниці Крут виступив М. Грецина. Після цього звучали декламації та пісні у виконанні хору під керівництвом М. Ліборського. 1 лютого аналогічний захід провела молодіжна секція товариства у м. Любомль. Урочистості розпочалися у місцевому храмі, де протоієрей А. Костецький спочатку відправив панахиду, а потім виголосив глибоку проповідь для вірян, серед яких виокремлювалися члени молодіжного куреня під проводом Ю. Олішкевича. По обіді у великій залі присутні прослухали цікавий реферат Б. Зелинського, продеklamований П. Матчуком пролог І. Франка «Великі роковини», а також репертуар юнацького хору під керівництвом Л. Пашкевича. У Мізочі організацію урочистої імпрези взяв на себе ініціативний комітет. Тут реферат виголосила О. Волошинівна, а серед декламантів відзначилася О. Петлярівна, яка яскраво передала зміст вірша В. Яніва «Крути». Учасники зібрання провели грошову збірку і призначили кошти для місцевих відділків товариств «Просвіта» й Український Червоний Хрест³⁰.

З міжвоєнної доби на Волині закладалися підвалини суспільного активізму місцевого жіноцтва. Під час німецької окупації розгорнула діяльність «Жіноча служба Україні», в якій об'єднувалися не тільки представники міської та сільської інтелігенції, а й представниці інших верств українського населення.

У Деражні осередок «Жіночої служби України», розпочав свою діяльність ще у жовтні 1941 р. Вона мала у своєму складі гуманітарну, господарчу і культурно-освітню секції. Завдяки ініціативній групі цієї громадської інституції було відкрито дешеву кухню для нужденних, а також крамничку комісійних речей, де можна було придбати за мінімальну ціну теплі зимові речі³¹.

²⁷ Волинь. 1942 р. 15 січня.

²⁸ Там само. 28 травня.

²⁹ Костопільські вісті. 1942. 1 лютого.

³⁰ Волинь. 1942. 5 березня.

³¹ Костопільські вісті. 1941. 26 жовтня.

У Костополі осередок ЖСУ видавав власний часопис «Українка». В одному з його чисел був опублікований матеріал, в якому йшлося, що після відступу більшовицького режиму перед жіноцтвом постала низка складних завдань, пов'язаних з ліквідацією негативних наслідків радянського владарювання: економічну руїну, зубожіння населення, насамперед селянства, моральні травми. Та при цьому головним завданням ставилося виховання жінки не тільки як здорової душою і тілом матері, а й активної громадянки, свідомої своєї національної приналежності та місії. Ще одним важливим завданням вважалося належне виховання молоді³².

Одним з напрямів діяльності організованого жіноцтва стала опіка над дітьми-сиротами, багатодітними родинами, матерями, які втратили чоловіків. З метою покращення умов сирітський будинок з вул. Синельниківської у Житомирі був перенесений у фільварок. Тут діти отримали можливість навчатися у столярній, чинбарній, шевській, ткацькій та інших майстернях, здобуваючи вміння і навички для самостійного життя в майбутньому. Заклад мав 40 корів, 4 телят, 9 свиней 12 коней 7 овець, кролів, породистих курей³³.

У цьому ж місті по вул. Прохорівській функціонував «будинок грудної дитини», і в якому перебувало 73 малят віком до 5 років. Тут вдалося налагодити добре харчування і нагляд, а от одягу і взуття не вистачало. Миський голова Д. Павловський і завідувач установи С. Нечипоренко звернулися до громадськості з закликом допомогти дітям: «Нехай ніхто не каже «моя хата скраю», нехай ніхто не питає, чого варте те, що робить його крапля зусилля. А ми скажемо, що з крапель течуть струмки, а зі струмків – річки. А той, хто вміє, може заглянути у «Вічну книгу» і взяти глибше у серце зміст звичайних, простих слів: «Голодний був – ви нагодували Мене, голий був – ви одягли Мене, блукав я – прийняли мене, слабий лежав – прийшли до мене».

... Чим хто може, допомагайте, і вас не забудуть діти, і вас не забуде Господь Бог»³⁴.

Місцеві органи управління і громадський актив намагалися не залишити поза увагою й інші вразливі групи підкупаційного соціуму. У Шишацькому районі Житомирщини було організовано притулок для літніх людей-інвалідів та дітей-сиріт. Мешканці закладу отримали постільну білизну і спеціально пошите для них взуття. Ідальня забезпечувала їх безплатним харчуванням³⁵.

³² Українка. 1942. 25 лютого.

³³ Голос Волині. 1942. 3 грудня.

³⁴ Там само. 21 березня.

³⁵ Там само. 1943. 21 січня.

У загальних збіркових зусиллях виокремлювалися індивідуальні внески суспільно активних і національно-свідомих громадян. Для прикладу, керівники видавництва «Волинь» у Рівному Степан Скрипник та Іван Тиктор склали 5 тис. крб на потреби Адміністрації Української православної церкви, за що Луцька православна консисторія висловила їм вдячність³⁶. У лютому 1942 р. під час хрестин у родині С. Ясенчука (с. Зарів'я Корецького району) учасник свята С. Брухлій запропонував зібрати кошти для УЧХ і пожертвував 105 руб. Загалом гості передали 210 крб на підтримку діяльності цієї громадської інституції³⁷. Родина Чучмаїв у Дубно у річницю створення своєї сім'ї передала товариству УЧХ 397 крб. З цієї ж метою збрала 160 крб суспільно свідома молодь міста.

Голова Вербівської районної управи Микита Дацюк і секретар Петро Гонта започаткували збірку і призначили 5 тис. крб на благодійні цілі³⁸.

Доброчинними ініціативами відзначалися й цілі колективи. Для прикладу, Житомирський театр дав виставу у свій вихідний день, 7 липня 1943 р., і всі зібрані кошти передав на користь місцевого комітету допомоги. Правління товариства висловило митцям вдячність у пресі³⁹. Редакція часопису «Голос Сарненщини», окрім звичайних датків на «зимову допомогу» від усіх працівників і службовців, від продажу усього накладу 3-го числа газети (4 тис. примірників) пожертвувала на допомогу для нужденних мешканців міста 400 крб⁴⁰.

Не скрізь місцеві органи управління створювали належні умови для різних форм соціокультурної самодіяльності. Так, у с. Гвоздо Корецького району молодь під орудою вчителя Ільчука взялася готувати постановку п'єси «Сватання на Гончарівці». Однак сільський голова Поліщук і представники старших поколінь не тільки не надали сприяння у культурно-масовій роботі, а й стали чинити перешкоди. Допоки тривав навчальний рік, молоді заважали проводити репетиції. Щойно ж припинилися заняття, приміщення школи взагалі замкнули, що унеможливило роботу самодіяльного колективу⁴¹.

Під час культурно-просвітницьких заходів траплялися прикрі випадки, як от під час урочистої академії з нагоди річниці крутянських

³⁶ Волинь. 1942. 5 березня.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. 15 березня.

³⁹ Голос Волині. 1943. 15 липня.

⁴⁰ Голос Сарненщини. 1942. 8 лютого.

⁴¹ Волинь. 1942, 1 березня.

подій у Дермані. Тут загалом цікаву програму вів чоловік напідпитку, що негативно сприйняли присутні⁴².

Траплялися факти привласнення зібраних коштів та речей деякими активістами. Так, на Костопільщині замість допомоги нужденним організатори збіркової акції влаштовували розподіл кращих речей у колі своїх знайомих⁴³.

Таким чином, війна та окупація поставили волинський соціум перед новими загрозами і викликами, амортизувати які видавалося можливим лише завдяки самоорганізації та взаємодопомозі. За всіх несприятливих умов українці продемонстрували здатність до соціальної солідарності, емпатії до жертв війни і найменш захищених верств суспільства. Відмова німецької окупаційної адміністрації виконувати функції економічного і соціального захисту цивільного населення перевели вказану проблему в екзистенційний реєстр. Стратегії виживання за таких обставин набували форм консолідованої взаємодії та сприяння вразливим прошаркам населення і полоненим червоноармійцям. Соціальний активізм охоплював різні сфери: економічну, культурну, освітню, охорону здоров'я та інші. Індивідуальний і колективний рівень самосвідомості волинян дав змогу пом'якшити катастрофічні наслідки воєнних дій та нацистського «нового порядку» для багатьох тисяч людей, зберегти їхнє здоров'я і життя.

Олександр Лисенко

ORCID ID: 0000-0002-4003-6433

⁴² Там само.

⁴³ Костопільські вісті. 1941. 12 жовтня.